

**ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
ՄԴԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ**

Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում որոշակի աշխատանք է կատարված Հայոց Մեծ Եղեռնի պատմագրության հարցերի ուսումնասիրման բնագավառում:

Պատմագրական բնույթի գնահատելի աշխատանք է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած «Հայաստանի նոր պատմությունը արտասահմանյան արդի հեղինակների աշխատություններում» խորագրով կոլեկտիվ աշխատությունը:¹

Կոլեկտիվ այս մեմագրության առաջին երեք գլուխներում Ռ. Գ. Սահակյանը քննարկել է Հայաստանի նոր պատմության, այդ թվում՝ հայերի 1915-1916թթ. ցեղասպանության հարցերը ժամանակակից թուրք, ֆրանսիացի և անգլիացի պատմաբանների աշխատություններում:

Չորրորդ գլուխը կրում է «Հայաստանի նոր պատմության հարցերը ԱՄՆ-ի ժամանակակից պատմագրության մեջ» վերնագիրը, որի հեղինակն է Գ. Մախմուրյանը: Մանրամասնորեն ներկայացված են ամերիկյան մի շարք պատմաբանների (Ջ. Բարտոն, Վ. Հայզ, Ռ. Դեվիս, Կ. Ջոնսոն, Բ. Լյուիս, Լ. Արայի, Վ. Տատրյան, Ժ. Լիպարիտյան, Հ. Դեկմեջյան, Ռ. Հովհաննիսյան և ուրիշներ) գլխավորապես տեսական ընդհանրացումները ցեղասպանության մասին: Գ. Մախմուրյանը մերկացնում է Ստենֆորդ Ջ. Շոուի և Էզել Կ. Շոուի «Օսմանյան կայսրության և ժամանակակից Թուրքիայի պատմություն» երկհատոր գրքում (Քեմբրիջ, 1977) տեղ գտած փաստական կոպիտ սխալներն ու հակագիտական մեկնաբանությունները, թե ցեղասպանության զոհերն իրենք էին ամեն ինչում մեղավոր, և թե տարագրությունը անհրաժեշտ պատասխան միջոցառում էր թշնամուն օգնող հայերի դեմ:² Հակիրճ կերպով ներկայացնելով պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանի քննադատությունը Շոու ամուսինների գրքի վերաբերյալ, հետագա շարադրանքում Գ. Մախմուրյանը ցույց է տալիս, որ ամերիկյան մի շարք հեղինակներ հատուկ ուշադրություն են նվիրել հայերի ցեղասպանության կազմակերպման գործում թուրքական պետության

մասնակցության հարցին, բազմաթիվ համոզիչ փաստերով ցույց տվել, որ թուրքական իշխանությունները՝ իթթիհատի պարագլուխները և քեմալականները եղել են ուղղակի կազմակերպիչներ և լիակատար պատասխանատվություն են կրում երկրում կատարված հանցագործությունների համար:

Մեմագրության հիմնգերոդ գլուխը, որի հեղինակն է պրոֆ. Ն. Հովհաննիսյանը, նվիրված է Հայաստանի մոր պատմության արաբական պատմագրությանը:

Վերլուծելով արաբ պատմաբաններ Մրվան ալ-Մուդավարի, Ֆուադ Հաֆիզի և այլոց աշխատությունները, Ն. Հովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակաշրջանի լուսաբանումն արաբական պատմագրության մեջ լրացուցիչ մյուս է տալիս և օգնում է ավելի լավ հասկանալ երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության իսկական բնույթը, ինչպես նաև՝ 1915-ի մախսպատրաստվող ցեղասպանության պատճառներն ու էությունը:

Արաբ հեղինակներ Ֆուադ Հաֆիզի, Օսման աթ-Թուրքի, Մրվան ալ-Մուդավարի, Մուսա Պրենսի և այլոց աշխատությունների հիման վրա Ն. Հովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ արաբական պատմագրությունը հայերի ցեղասպանության հիմնապատճառներ է համարում Օսմանյան կայսրության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին թուրքացնելու երիտթուրքական քաղաքականությունն ու պանթուրանիզմը: Այդքանով իսկ՝ հեղինակը տարօրինակ է համարում արաբ հեղինակ Ֆուադ Մայդանիի կարծիքը, ըստ որի հայ-օսմանյան բարեկամությունը շատ հին էր, և այդ բարեկամությունը փչացրեց ու կատաղի թշնամության վերածեց ռուսական պրոպագանդան:

Հեղինակը նշում է, որ արաբ հեղինակները պատշաճ տեղ են տալիս թուրքական պաշտոնական այսպես կոչված՝ «հայկական ապստամբություններին» մասին վարկածի քննադատությանը: Արաբ հեղինակ Ա. Տուման, Ֆ. Հաֆիզը և ուրիշներ մեծ ուշադրություն են նվիրել օսմանյան կառավարության կողմից «ջիհադի» հայտարարմանը և նշել, որ այն շոշափելի արդյունք չտվեց, այսինքն՝ մուսուլման ժողովուրդները չեղան սրբազան պատերազմի:³ Քննարկվում են լիբանանյան պատմաբաններ Մասուդ Դահիրի, Ջամիլ Հաբրիի, եգիպտական պատմաբան Ամին Մայիդի և այլոց աշխատությունները, որոնք համակարծիք են մրանում, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ցեղասպանությունն իրականացրին երիտթուրքական կառավարողները՝ համաձայն վաղօրոք մշակված ծրագրի: Ն. Հովհաննիսյանը նշում է, որ արաբ հեղինակների աշխատություններում համզամանորեն, երբեմն ամենայն մանրամասնությամբ տրված է հայերի բնաջնջման նկարագիրը: Այդ աշխատություններում տրված է նաև տարբեր վայրերում հայերի հերոսական ինքնապաշտպանության սեղմ շարադրանքը:

Արաբ հեղինակներն անդրադարձել են նաև արաբ, ասորի և այլ ոչ թուրքական ժողովուրդների կոտորածներին, և Ն. Հովհաննիսյանը ամենայն իրավամբ գտնում է, որ մեծ մոտեցումը հնարավորություն է տալիս առավել չափով խորամուխ լինել երիտթուրքերի ազգային քաղաքականու-

թյան մեջ: Հեղինակը շարադրում է Քեմալ Ահմադի տեսակետները հայերի ցեղասպանության մեջ քրդերի կատարած դերի մասին, որն այն բացատրում է քրդական վերնախավի ընչաքաղցությամբ, «ջիհադի» ազդեցությամբ և այլ գործոններով:⁴

Աշխատության վերջին՝ 6-րդ գլուխը, որի հեղինակն է Ա. Մանուչարյանը, կրում է «Հայերի ցեղասպանությունը գերմանացի հեղինակների լուսաբանմամբ» վերնագիրը:

Հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ Գերմանիայում հրատարակված պատմագիտական գրականությունը Ա. Մանուչարյանը տեսակավորում է երեք խմբի. առաջին խմբին պատկանում են այն ուսումնասիրությունները, որոնցում փաստական հարուստ նյութի և սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ հետազոտության հիման վրա օբյեկտիվ և սկզբունքային դիրքերից վերլուծվում են ցեղասպանության պատճառները և նրա հանցագործ բնույթը: Երկրորդին՝ վերաբերում են թուրքոլոգիական հետազոտությունները, որոնցում կասկածի տակ է դրվում ցեղասպանության բուն փաստը, երրորդ խմբի հեղինակները բացարձակապես արհամարում են հայերի ցեղասպանությունը: Հայերի ցեղասպանությունը օբյեկտիվորեն լուսաբանող հեղինակներ են համարվում Թեսսա Հոֆմանը, Պետեր Լանցեն, Է. Մայերը, Ժ. Քոչարյանը, Ա. Ռեյցը, Ու. Ֆայգելը և ուրիշներ, որոնք իրենց աշխատություններում նշում են, որ տարագրությունը սոսկ միջոց էր հայերի սխտեմատիկ բնաջնջման համար: Հիշյալ հեղինակները հայերի կորուստները հաշվում են 1 միլիոն 800 հազար մարդ:

Հեղինակը նշում է, որ գերմանական պատմագրության մեջ կարևոր հարցերից է հայերի ցեղասպանության գործում Գերմանիայի մեղսակցության և պատասխանատվության հարցը, որը, գերմանացի հեղինակներից շատերի կարծիքով, ենթակա է խորը և բազմակողմանի ուսումնասիրության: Ա. Մանուչարյանը շեշտադրում է գերմանացի հետազոտողների ջանքերը՝ միջազգային համագործակցության և հենց թուրքական կառավարության կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարում: Նշվում է, որ նրանք պահանջում են իրենց կառավարությունից՝ ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը, որպես կայգերական Գերմանիայի իրավահաջորդ, քանի որ, ըստ պրոֆեսոր Վալտեր Ֆաբիանի բնորոշման, կան հանցագործություններ, որոնք չի կարելի մոռանալ, որպիսին է հայերի ցեղասպանությունը:⁵

Եղեռնի պատմագրության վերաբերյալ առանձին գլուխ է պարունակում Ռ. Սահակյանի և Կ. Խուդավերդյանի «Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո» համատեղ աշխատությունը:⁶ Աշխատասիրության այն գլխում, որը կրում է «Հայերի ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրումը» վերնագիրը և նվիրված է հիմնահարցի հայկական, ռուսական, ֆրանսիական, անգլիական, ամերիկյան, գերմանական, արաբական պատմագրությանը, ընդհանուր գծերով ներկայացված են հիմնարար ուսումնասիրությունները: Առանձին բաժին է հատկացված թուրքական պատմագրությանը: Տալով թուրք պատմաբաններ Է. Ուրասի, Հ. Բայուրի, Ջ. Կարալի, Ջ. Օզկայայի, Մ. Խոջաօղլուի, Ս. Սոնիելի, Թ. Աթաևի, Կ. Գյու-

րունի և այլոց կեղծարարության սեղմ քննադատությունը, հեղինակները մատնանշում են դրանց միտումնավորությունն ու պատմական ճշմարտությունից հեռու լինելը: Միաժամանակ նրանք ընդգծում են, որ 1980-ական թվականների վերջերին և 1990-ական թվականների սկզբներին հայտնվեցին աշխատություններ, որոնցում փորձեր են արվում ինչ-որ չափով հեռանալ թուրքական պատմագրության մեջ արմատացած կաղապարից, չկրկնել ժամանակի քննությունը չբռնած պաշտոնական վարկածները: Բերվում է պատմաբան Թահսին Ջելալի օրինակը, որը գտնում է, թե հասել է ժամանակն ուղղակիորեն ու ազնվորեն ասել Օսմանյան Թուրքիայում հայերի վերացմանը հանգեցնող պատճառների մասին: Մեկ այլ թուրք հեղինակ՝ Ռահիբ Ջարակօղլուն, նշում է. «Բալկանյան պատերազմների ժամանակ, երբ սկսվեց էթնիկական մաքրագործումների ճանապարհով ազգային պետությունների ստեղծման ժամանակաշրջանը, օսմանյան պետությունը և իթթիհատական շովինիստները դրան պատասխանեցին 1915 թվականի հայկական գենոցիդով»: Թուրք հեղինակը եզրակացնում է, որ նոր ցեղասպանությունների կանխարգելման միակ միջոցն անցյալում կատարված գենոցիդների դատապարտումն է: Թուրք հեղինակ Թաներ Աքչամը «Թուրքական մացիոնալիզմի էությունը և Հայկական հարցը» գրքում (1993թ.), խոսելով հայերի գենոցիդի մասին, այն համեմատում է մացիստների կողմից հրեաների բնաջնջման հետ:

Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հիմնահարցերին են մվիրված մաս տողերիս հեղինակի աշխատությունները: Դրանցում ի մի են բերված ու համակարգված են Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ականատես-ժամանակակիցների ուսումնասիրություններն ու հուշագրությունները, օտար հեղինակների հայերեն թարգմանված և հրատարակված գրքերը, սփյուռքահայ հեղինակների՝ 1915-1998թթ. հրատարակված աշխատությունները:

Պատմա-քննական տեսանկյունից ուսումնասիրված, գնահատված ու ներկայացված են հայրենական պատմաբանների հետազոտությունները սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հրապարակման, ցեղասպանության ուսումնասիրման, հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի պատմության վերհանման, ցեղասպանության պատմագրության հարցերի ուսումնասիրման բնագավառներում:

Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերի շուրջ կեղծարարության դեմ հետևողական պայքարն ունի օրախնդիր նշանակություն: Այդ առումով անգնահատելի է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ հրատարակված՝ պրոֆեսոր Ավետիս Փափազյանի «Հայերի ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում» աշխատության գիտատեսական և գաղափարական-քաղաքական կարևորությունը:⁸ Գրքում մերկացնող պարզաբանումներով ներկայացվում են թուրք քաղաքական գործիչների և կեղծագիր-պատմաբանների՝ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ «տեսակետներն» ու հերյուրանք-մեկնաբանությունները, որոնց իմացությունը

խիստ անհրաժեշտ է մեր ընթերցողին: Առաջաբանում հեղինակը նշում է, որ անցած տասնամյակների ընթացքում թուրք պատմագրությունն աղավաղել և նենգափոխել է 1914-1916թթ. երիտթուրքերի ցեղասպանության քաղաքականության հետևանքով մեկ ու կես միլիոնից ավելի ամմեղ հայերի մահատակման իրողությունը: Թուրք պատմաբանները պնդում են, թե իբր երկրի ներսում բռնկված հայերի ապստամբության հետևանքով կառավարությունը նախաձեռնեց նրանց տեղահանությունը: Ոմանք էլ փորձում են հավատացնել, թե տեղահանությունն իրականացվել է Կովկասյան ճակատում թուրքական բանակի քիկունքն ապահովելու նկատառումով: Ավելի ուշ նրանք սկեցին խոսել այն մասին, որ այդ տարիներին երկու ժողովուրդների միջև տեղի են ունեցել բախումներ, որին զոհ են գնացել ոչ միայն հայերը, այլև թուրքերը: Ավելին՝ 1980-ականներին թուրք կեղծարարներն արդեն սկսեցին աղմկել, թե հայերն են կոտորել թուրքերին և սկսեցին մի շարք հուշարձաններ կառուցել «զոհերի» հիշատակին:»

Ա. Փափագյանը նշում է, որ Թուրքիայում հրատարակվող կեղծագիր-գրքերում «արձանագրվում» է, թե հայերն Օսմանյան կայսրությունում վարել են բարեկեցիկ կյանք, երբեք ճնշման չեն ենթարկվել, ոչ մի տարածքում նրանք մեծամասնություն չեն կազմել, Հայաստանը որպես ինքնուրույն պետություն երբեք գոյություն չի ունեցել, հայերը եկվոր ժողովուրդ են և չեն ունեցել ինքնուրույն մշակույթ և որ Հայկական հարցը ստեղծվել է լոկ Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու համար:

Աշխատության առաջին գլուխը նվիրված է 19-րդ դարի վերջին քառորդին Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձություններին մեծ վեզիր Քյամիլ փաշայի տված գնահատականներին ու մեկնաբանություններին: Նույն Քյամիլ փաշան, որը, ինչպես հայտնի է, հայտարարել է. «Եթե Եվրոպիո մեջ մեր ծոցը օձ սնուցինք, պետք չէ նույն հիմարությունն անել Ասիական Տաճկաստանի մեջ... ուրեմն այդ հայ ազգը վերացնելու, անհետ և անճիտ ընելու ենք: Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիր մեզ...»:»¹⁰ Այնուհետև հեղինակը քաղվածաբար բերում է հայերեն թարգմանություններ Քյամիլ փաշայի հուշագրությունից:

Գրքի երկրորդ բաժինը նվիրված է մեծ վեզիր Սալիկ փաշայի հուշագրությանը: Թարգմանաբար բերվում են 1895թ. Պապը Ալիի ցույցին առնչվող այդ հուշագրությունից առանձին հատվածներ:

Երրորդ բաժնում ներկայացվում է օսմանիզմի գաղափարախոսությունն ըստ երիտթուրքական գործիչ Ջելալ Նուրիի երկերի:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում չորրորդ բաժինը՝ նվիրված Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Ջեմալ փաշայի հուշագրությանը: Նշվում է, որ Թուրքիայի պարտությունից հետո փախուստի մեջ գտնվող Թալեաթն ու Ջեմալը, որոնց 1919թ. հուլիսի 5-ին Կ. Պոլսի ռազմական արտակարգ ատյանը մահապատժի էր դատապարտել, իրենց հուշերում ջանում էին ապացուցել, թե իբր իրենք մեղավոր ու հանցավոր չեն եղել հայության քնաջնջման հարցում, որ հայերն են բռնացել թուրքերի վրա և որ իրենց հանդեպ մահվան վճիռն անարդարացի է: Իր հուշերում Ջեմալ փաշան աշխատում է ցույց տալ, որ հայերը Օսմանյան կայսրությունում ապրել են լավագույն պայմաններում, վայելել մի

շարք արտոնություններ և փորձում է հայերի 1915թ. ողբերգության պատճառները վերագրել Ռուսաստանի վարած քաղաքականությանը: Նա միակ պատասխանատուն է համարում պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին, որը Սան Ստեֆանո գնաց՝ հայերի անկախության հարցում խնդրելու ցարի հովանավորությունը, և այդ քայլով հայերը վերջնականապես զրկվեցին «հավատարիմ ազգի» իրենց համարումից: Բացահայտելով Ջեմալ փաշայի կեղծիքը, Ավետիս Փափազյանը հիշեցնում է, որ պատրիարքը ճարահատյալ Սան Ստեֆանո էր մեկնել ոչ թե անկախություն հայցելու, այլ ինչ-որ չափով վերջ դնելու հայերի հանդեպ կատարվող ճնշումներին, հարստահարումներին ու խտրականությանը:¹¹ Ջեմալ փաշայի կարծիքով 1894-1896թթ. իրադարձությունները հետևանք էին հայերի ապստամբությունների, որոնք հանգեցրին հայ-թուրքական ընդհարումներին: Նա դատապարտում է այդ տարիներին Արդուլ Համիդի վարած արյունոտ քաղաքականությունը, մոռանալով, որ, ինչպես Ա. Փափազյանն է նշում, հետագայում երիտթուրքերն ամբողջապես որդեգրեցին այդ քաղաքականությունը և իրենց դաժանությամբ գերազանցեցին սուլթանին:¹²

Հեղինակը ցույց է տալիս Ջեմալ փաշայի խեղաթյուրումը մաև 1909թ. Ադանայի կոտորածի հարցում, երբ փաշան փորձում է երիտթուրքերի փոխարեն այդ հանցանքի մեղավորներ համարել հնչակյան Մուշեղ եպիսկոպոսին ու Ադանայի նահանգապետին:

Բացահայտելով Ջեմալ փաշայի մեմգափոխումը, որով հայերի տեղահանությունը ներկայացվում էր որպես հարկադրական ռազմական անհրաժեշտություն՝ կապված թուրքական բանակի թիկունքի ամրապնդման հետ, Ա. Փափազյանը եզրակացնում է, որ ընդհանրապես արևմտահայությանը վերաբերող նրա տեսակետները կեղծ են, խեղաթյուրված և չեն համապատասխանում իրականությանը:¹³

Աշխատության հիմնգերքող բաժինը վերաբերում է Թալեաթ փաշայի հուշերին: Ինչպես տեղեկացնում է հեղինակը՝ 1942թ. թուրքական կառավարության նախաձեռնությամբ Բեռլինից Ստամբուլ է տեղափոխվում Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հանցագործներից մեկի՝ Թալեաթ փաշայի աճյունը և թաղվում այսպես կոչված Հավիտյան ազատության պանթեոնում: 1946թ. Ստամբուլում լույս է տեսնում Թալեաթ փաշայի հուշերը, որը փաստորեն հիմնականում վերաբերում է Հայկական հարցի պատմությանը:

Հեղինակի արտահայտությամբ՝ հուշագրողը ձգտում է ապացուցել, որ ինքը մեղավոր չէ հայերի բնաջնջման հարցում, որ հայերն իրենք են բռնություն գործադրել թուրքերի հանդեպ և որ 1919թ. Կ. Պոլսի ռազմական արտակարգ առյանի արձակած մահվան դատավճիռն իր և իր ընկերների նկատմամբ անարդարացի է:¹⁴

Թալեաթը գրում է, թե իբր ինքը կտրականապես դեմ է եղել հայերի տեղահանության մասին օրենքին և պայքարել է դրա գործադրման դեմ, իսկ երբ այն, այնուամենայնիվ, մտել է գործադրության մեջ, իբր ինքը խստագույնս պահանջել է, որ տարագրվող ժողովրդին պաշտպանելու համար զինվորական ջոկատներ ուղարկվեն, իսկ ոճրագործները պատժվեն:¹⁵

Նման պնդումները որակելով իբրև իրականության կատարյալ

խեղաթյուրում, Ա. Փափազյանը հատվածներ է բերում Թալեաթի 1915թ. սեպտեմբերի 9-ի, 16-ի և նոյեմբերի 23-ի գաղտնի հեռագրերից ու հրահանգներից՝ նահանգներում տարագրված հայերին բնաջնջելու վերաբերյալ, որոնք լիովին պարզում են նրա հանցանքի իրական չափերը:¹⁶

Թալեաթ փաշայի հուշերի վերլուծությունը Ա. Փափազյանին հանգեցնում է այն եզրակացության, որ արևմտահայությանը վերաբերող նյութերը միտումնավոր աղավաղված են և չեն համապատասխանում իրականությանը: Նա խիստ կասկածանքի տակ է դնում նաև հուշերի հեղինակի ինքնության հարցը, հայտարարելով, որ միգրացիոն Թալեաթն ունեցել է օրագրություն կամ հուշերի ձևով շարադրված էջեր, բոլոր դեպքերում՝ հրատարակիչները այլ նպատակներով ընդարձակել են դրա ծավալը, խմբագրել և կցել շինծու «փաստաթղթեր»:

Ա. Փափազյանի գրքին կից հավելվածում զետեղված են թուրքերեն մի շարք փաստաթղթերի թարգմանություններ:

Գիտական մեծ կարևորություն ունի Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մատենագիտական բնույթի աշխատանքների հրատարակումը, որը ցեղասպանագիտության մի ուրույն ու դժվարին բնագավառ է:

Արևմտյան երկրների գիտական հասարակայնությանը և ընթերցող զանգվածներին Մեծ եղեռնի պատմությանը ծանոթացնելու առումով խիստ կարևոր նշանակություն ունի պրոֆ. Ռ. Գ. Հովհաննիսյանի՝ անգլերեն լեզվով դեռևս 1978թ. հրատարակված և 1980թ. վերահրատարակված մատենագիտությունը:¹⁷ (Պրոֆեսոր Ռ-իչարդ Հովհաննիսյանի կազմած մատենագիտության առաջաբանի, նախաբանի և ներածության հայերեն թարգմանության ձեռագիրը մեզ է տրամադրել Վալտեր Դիլոյանը):

Այն բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասը պարունակում է Հայաստանի հանրապետության Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի, 1912թ. Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած պատվիրակության, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության, Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության ղեկավաներում պահվող նյութերը՝ համապատասխանաբար՝ Երևանում, Փարիզում, Երուսաղեմում և Բոստոնում (ԱՄՆ) գտնվող, ինչպես նաև Ավստրո-Հունգարիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի արխիվներում պահվող և Մեծ Եղեռնին վերաբերող նյութերը: Մատենագիտության կազմողը նշում է, որ դրանց թիվը մոտ «մի քանի հարյուր հազար» է:

Մատենագիտության երկրորդ մասը պարունակում է արևմտյան լեզուներով և թուրքերենով հրատարակված աշխատությունների մատենագիտությունը՝ փաստաթղթերի ժողովածուներ, ոչ հայ ակամատեսների վկայություններ, զինվորականների պատմածներ, քաղաքական և քարոզչական բնույթի երկասիրություններ, նպաստամատույց կազմակերպությունների զեկուցագրեր, Հայկական և Արևելյան հարցերի վերաբերյալ գիտական աշխատություններ, թուրքական մեկնաբանություններ և ինքնարդարացումներ, հայ վերապրողների հուշեր և ուսումնասիրություններ արևմտյան լեզուներով: Բնականաբար, մատենագիտության մեջ տեղ չեն գտել ամսագրային և լրագրական մեծաթիվ հոդվածներն ու նյութերը,

որոնք մեծապես կծանրաբեռնեին մատենագիտությունը, ուստի հեղինակը խորհուրդ է տալիս, որպեսզի մեծան քնույթի նյութերից օգտվելու համար օգտագործվեն պարբերական մամուլի ուղեցույցները և լրագրերի տարեկան ցուցակները:

Մատենագիտությանը նախորդում են ՄԱԿ-ում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Հենրի Կաբոտ Լոջի համառոտ առաջաբանը, որտեղ խրախուսվում է այդ «արժեքավոր նախաձեռնությունը», Մասաչուսեթսի Իրանդեիս համալսարանի նախագահ Աբրամ Լ. Սաքարի նախաբանը և Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյանի ներածությունը: Ինչպես ճիշտ նկատում է Աբրամ Լ. Սաքարը, Ռիչարդ Հովհաննիսյանի ներածությունը մեղադրական մի անաչառ ակտ է: Վկայակոչելով Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Հայկական հարցի արդար լուծման և հայոց հայրենիքը թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու և թուրքական զազանությունները դատապարտելու վերաբերյալ 1915թ. մայիսի 14-ի Անտանտի երկրների հայտարարությունը, Լոյդ Ջորջի, Արիստիդ Բրիանի, Ժորժ Կլեմանսոյի, Ստեֆան Պիչոնի, ամերիկյան գործիչների հայտարարությունները, Ռիչարդ Հովհաննիսյանը գրում է. «Ճակատագրի հեզմանքով, այս դիպուկ դիտարկումներից զատ, որոնք վերաբերում են հայ ազգաբնակչության անողորմ ոչնչացմանը, մարդկության խիղճը չի ցնցվի առհավետ: Եվրոպական տերությունները, ինչպես և Միացյալ Նահանգները, վերջին հաշվով ապացուցեցին, որ չէին կամենում իրենց ուսերին վերցնել բարոյական պատասխանատվություն՝ կանգնեցնելու հանցագործներին արդարադատության առջև կամ կենսագործելու խաղաղության լայնորեն հռչակված ծրագրերը, այդպիսով՝ հող նախապատրաստելով ներկա դարում մոր և հավասարապես սահմկեցուցիչ վարչակարգերի և ցեղասպանական ակտերի համար: Անսկզբունքայնության քաղաքականությունը հայերին տրված երաշխիքներն ի չիք դարձրեց: Փախստականների առջև փակվեց տունդարձի ճանապարհը: Բացառությամբ մրանց, ովքեր հաստատվեցին Անդրկովկասի հայկական փոքր պետության մեջ, մյուսները սփռված մնացին Միջին Արևելքում, Եվրոպայում և Ամերիկայում: Ժամանակի ընթացքը և ռազմավարական աշխարհաքաղաքական դիրքը, որ սահմանվեց Թուրքիայի համար գերտերությունների հաշիվներում Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, է՛լ ավելի դուրս մղեցին Հայկական հարցը դիվանագիտության ոլորտից: Պաշտոնյաների մոր սերունդը, անգամ մրանք, ովքեր իրազեկ են ժամանակակից պատմությանը և Մերձավոր Արևելքի գործերին, այժմ կարծես թե անտեղյակ են կամ անտարբեր՝ ցեղասպանության նկատմամբ. մինչև իսկ՝ որոշ անհատներ ընդունել են հայերին ոչնչացնելու՝ պատերազմի ժամանակի դժվարությունների թուրքական տրամաբանական հիմնավորումների ստանդարտը և նախօրոք մտահոգված սխեման: Դժբախտաբար, որոշ գրողներ և անհատներ, ովքեր կառավարությունում կարևոր պաշտոններ ունեն, ավելացնում են վիրավորանքը ցեղասպանության հարցում, օգտագործելով այնպիսի արտահայտություններ, ինչպես «կարծեցյալ» կամ «հավակնող», թեև այս երկուի պետական արխիվները հագեցված են խորին ողբերգական և դժնի հանցագործության վկայություններով»:¹⁸

Ինչպես հայտնի է՝ ի տարբերություն ԳՖՀ-ի կառավարության, որը տարանջատվելով հանդերձ հիտլերյան վարչակարգից, ընդունեց կոլեկտիվ մեղքի իր բաժինը և վարձահատույց եղավ սպանվածների համար, թուրքական կառավարությունը մերկապարանոց հերքում է հայերի ցեղասպանությունը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ հաշվենկատ նկատառումներն արևմտյան տերություններին «հարկադրում» են լռելայն համաձայնվել թուրքական խեղաթյուրումներին: Ռիչարդ Հովհաննիսյանի հրատարակած մատենագիտության նպատակն է ցուցադրել Թուրքիայի իսկական դեմքը: Թուրքիայի՝ Հայաստանի հանրապետության նկատմամբ գրաված մերկա դիրքորոշումը և մրա փաստական շրջափակումը ցույց են տալիս, որ մա եղել է, կա և մնում է վաղեմի թուրքական քաղաքականության ժառանգորդը: Այդ տեսանկյունից առավել քան հրատապ է հիշյալ մատենագիտության նշանակությունը: Շատ ճիշտ է նկատում Աբրամ Լ. Սաքարը, որ «... հավասարապես ծանր պատասխանատվություն պիտի կրեն նաև մի կողմ կանգնածները, հռետորները, որոնց խղճահարությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ երեսպաշտական տափակություն»:¹⁹

ՀՀ ԳԱԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնը հրատարակել է «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (1894-1923թթ.)» մատենագիտությունը:²⁰

Նրա կազմողներն են Ա. Հ. Հարությունյանը և Գ. Բ. Մկրտչյանը, խմբագրական կոլեգիայի անդամներն են Գ. Բ. Ղարիբջանյանը (գլխավոր խմբագիր), Հ. Մ. Պողոսյանը և Վ. Խ. Ալեքսանյանը:

Ինչպես իրավացիորեն նշված է կազմողների խոսքում, Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման բնագավառում հսկայական աշխատանք է կատարված, մինչդեռ մրա պատմության մատենագիտությունը դուրս է մնացել գիտական ուսումնասիրությունների շրջանակներից:

Մատենագիտությունն ընդգրկում է հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և իտալերեն հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուներ, հուշագրություններ, մենագրություններ, հոդվածներ և տարաբնույթ այլ աշխատություններ՝ հայերեն լեզվով հիշատակված է 551, ռուսերեն՝ 141, օտար լեզուներով՝ 455, ընդհանուր առմամբ՝ 1147 ամուն աշխատություն: Վերջում տրված են անձնանունների և տեղանունների ցանկեր:

Մեծ եղեռնին նվիրված մատենագիտական գրականության ստեղծման ճանապարհին կարևոր քայլ է ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայոց 1915-1916թթ. ցեղասպանությունը: Մատենագիտություն» աշխատությունը, որը կազմել են ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի և ֆունդամենտալ գրադարանի աշխատակիցներ Ռ. Բաբաջանյանը, Ն. Դերոյանը, Մ. Կարապետյանը և Մ. Հովհաննիսյանը:²¹

Ինչպես նշված է պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրական խոսքում, սույն համառոտ մատենագիտությունը նպատակ ունի Մեծ եղեռնի պատմության հարցերով զբաղվող մերօրյա գիտաշխատողներին և դրանով հետաքրքրվողներին մերկայացնել հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն հրատա-

րակությունների առավել կարևոր մասը:

Մատենագիտության առաջին բաժնում ընդգրկված են 1915-1964, երկրորդ բաժնում՝ 1965-1995թթ. հրատարակված հայերեն՝ 540, ռուսերեն՝ 141, անգլերեն՝ 103, ընդհանուր առմամբ՝ 784 ամուն աշխատություն: Վերջում տրված են մի շարք կարևոր հրատարակությունների անվանաթերթերի լուսանկարները, օգտագործված մատենագիտության և անձնանունների ցանկեր:

Երկու մատենագիտություններն էլ օգտակար ուղեցույց են Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրողների համար:

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ռուսերենով հրատարակված գրականության մեծարժեք մատենագիտություն են հրատարակել Հայկական հարցի և Գեոքցիդի ուսումնասիրման կենտրոնը և «Մոսք» հրատարակչությունը:²² Գրքում ներկայացված է 1877-1917թթ. ընթացքում Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված ռուսերեն հրատարակված աշխատությունների, փաստաթղթերի ժողովածուների և պարբերական մամուլի նյութերի մատենագիտական ցանկը:

Գիրքը բաղկացած է երկու մասերից՝ ա) գրքեր, բ) ամսագրեր և թերթեր, ինչն առավել հարմար է դարձնում նրա օգտագործումը: Վերջում գետնդրված է հեղինակների, կազմողների, խմբագիրների, գրախոսների, թարգմանիչների, ինչպես նաև ամանուն աշխատությունների անվանացանկ: Ընդարձակ ներածականում, ընդգծելով մատենագիտական բնույթի աշխատությունների գիտական հույժ կարևորությունը և մատենագիտական ցանկերը համարելով ցանկացած գիտական հետազոտության մեջ ունեցող և նախապայման, պատմաբան Պետրոս Հովհաննիսյանը համոզմունք է հայտնում, որ խնդրո առարկա մատենագիտությունն անպայմանորեն կնպաստի հիմնահարցի շուրջ պատմական գիտության զարգացմանը: Նա զարգացնում է այն ուշագրավ միտքը, թե 1878 թվականից հետո Հայկական հարցը՝ դառնալով միջազգային քաղաքականության օբյեկտ, սերտորեն զուգակցվեց «հայերի ցեղասպանություն» հասկացության հետ և պատահական չէ, որ այդ հիմնահարցերին նվիրված ուսումնասիրությունները հաճախ դժվար է տարանջատել իսկ որոշ դեպքերում էլ նրանք հանդես են գալիս իբրև մեկ ամբողջություն: Այդ է պատճառը, որ տվյալ մատենագիտության մեջ նրանք ներկայացված են միասնաբար:²³

Ներածության մեջ Պ. Հովհաննիսյանը բնութագրում է հիմնահարցի շուրջ մատենագիտական աշխատանքների ստեղծման անցած ճանապարհը, նշում դժվարությունները, բարձր գնահատում դրանցից ամենաարժեքավորները: Արձանագրելով, որ դժվար է մատնացույց անել 18-րդ դարի 70-ական թվականներից մինչև 1917 թվականը Ռուսական կայսրությունում հրատարակված որևէ ամսագիր կամ թերթ, որը չդատապարտեր թուրքական կառավարության պանիսլամական և պանթուրքական հանցագործ քաղաքականությունը հայ ժողովրդի դեմ, ներածականի հեղինակը դրվատանքի խոսք է ուղղում մատենագետ Մանուշակ Բոգդանյանի հասցեին, որը նշանավոր հայագետ Կ. Էզովի գիտական ղեկավարությամբ հրատարակության պատրաստեց 2586 միավոր պարունակող մատենագիտական

ցանկ: Նրանում ընդգրկված էին 19-րդ դարում ռուսական մամուլի 248 օրգաններում Հայաստանին և հայերին վերաբերող նյութեր, որոնց մի զգալի մասը նվիրված էր խնդրո առարկա հիմնահարցերին: Ցավոք, ինչպես նշում է Պ. Հովհաննիսյանը, այդ չափազանց կարևոր աշխատանքի հետագա ճակատագիրն անհայտ մնաց:

Ներածականի հեղինակը կարևորում է Փարիզի Նուբարյան գրադարանի ձեռագրապահ Ա. Սալմաստյանի «Հայկական մատենագիտություն» արժեքավոր աշխատանքը, որը հրատարակվեց Փարիզում 1946-ին և վերահրատարակվեց 1969-ին: Այն Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ եվրոպական լեզուներով գրականության համահավաք ուղեցույց ստեղծելու առաջին փորձերից մեկն էր:²⁴

Պատշաճ գնահատական է տրվում ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում» փաստաթղթերի և նյութերի ռուսերեն ժողովածուի մեջ գետնի վրա հայերեն, ռուսերեն և օտար լեզուներով գրականության համառոտ մատենագիտությանը, որի կազմողներն են Ն. Դերոյանը, Ա. Նազիկյանը և Ռ. Սահակյանը: Առաջին հրատարակությունը (1966թ.) ընդգրկում է 180 հայերեն, 55 ռուսերեն և 206 արևմտաեվրոպական, երկրորդը՝ (1982թ.) 435 հայերեն, 100 ռուսերեն և 335 արևմտաեվրոպական լեզուներով հրատարակված գրքեր ու հոդվածներ: Տարակույս է հայտնվում, որ ժողովածուի հայերեն հրատարակությունից (1991թ.) հիշյալ արժեքավոր մատենագիտությունը դուրս է մնացել:

Նշվում են 1970-ական թվականների կեսերին սփյուռքում լույս տեսած մի շարք մատենագիտական ցուցակներ, որոնց հեղինակներն են Վրեժ Ներսիսյանը, Բրուկ Միմասյան-Օպլամազյանը, Աննա Ավազյանը և ուրիշներ: Ընդգծվում է, որ այդ ցուցակները օգտակար եղան հետագա աշխատանքի համար:

Ավելի ուշ շրջանի հրատարակություններից կարևորվում են Լևոն Վարդանի «15 թվականի տարեգրությունը հայոց պատմության մեջ (1915-1925), Բեյրութ, 1975» և Տիգրան Գևորգյանի «Համառոտ մատենագիտություն Մեծ Եղեռնի (արտասահմանյան հեղինակներ), Կահիրե, 1980» աշխատասիրությունները, որոնցից առաջինն ընդգրկում է 280, երկրորդը՝ 243 միավոր: Հատկապես արժևորվում է վերջին գիրքը՝ իբրև տվյալ բնագավառի լավագույններից մեկը և ցավ է հայտնվում, որ այն առ այսօր չի նկատվել ուսումնասիրողների կողմից:²⁵

Պ. Հովհաննիսյանը Հայոց ցեղասպանության (1915-1923թթ.) պատմությանը նվիրված մատենագիտություններից առավել հաջողվածը համարում է Ռիչարդ Հովհաննիսյանի կազմած «The Armenian Holocaust»-ը, որի առաջին հրատարակությունը լույս տեսավ 1978, երկրորդը՝ 1980-ին, Քեմբրիջում: Ներածականի հեղինակի բնութագրմամբ այն կատարված է պրոֆեսիոնալ բարձր մակարդակով և գիտական մատենագիտության դասական օրինակ կարող է ծառայել:

Հեղինակը ուշադրության արժանի է համարում նաև Գեորգի Պալջյանի՝ Մոնրեալում 1985 և 1987թթ. հրատարակած երկու մատենագիտությունները:

Չափազանց բարձր գնահատական է տրվում հայկական մատենագիտության առաջատար մասնագետ Հակոբ Անասյանի կազմած «The Armenian Question and the Genocide of the Armenians in Turkey. Los Angeles, 1977, 1983» աշխատությանը, որը պարունակում է 662 անուն ռուսերեն հրատարակություններ: Այն հրատարակված է ռուսերեն և անգլերեն:

Վերջին տարիներին լույս տեսած մատենագիտական հրատարակություններից Պ. Հովհաննիսյանն առանձնացնում է Տիգրան Գևորգյանի և Հակոբ Անասյանի՝ 1995-ին Կահիրեում հրատարակված «Армянский вопрос и армянские погромы. Опыт полной библиографии» 300 էջանոց հրատարակությունը, որը հիմք է դնում հետագա մեծ աշխատանքի:

Բարձր գնահատելով Արման Կիրակոսյանի կատարած մեծ ու շնորհակալ աշխատանքը հիմնահարցի մատենագիտության բնագավառում, Պ. Հովհաննիսյանն արժևորում է հատկապես նրա՝ Մոսկվայում հրատարակված մատենագիտական ցանկերը և մասնավորապես՝ «Армянский вопрос. 1878-1983».²⁶ աշխատանքը: Այն բաղկացած է չորս բաժիններից, որոնցից երրորդը վերաբերում է 1914-1920 թվականներին և որտեղ ներկայացված է 353 միավոր գրականություն:

Հեղինակը բարձր է գնահատում Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Գիտական տեղեկատվության կենտրոնի կատարած նշանակալի աշխատանքը՝ հատկապես թուրքական մամուլից հայոց պատմության վերաբերյալ նյութերի թարգմանության և հրատարակման գործում: Հեղինակը լավագույն հրատարակություններից մեկն է համարում ՀՀ ԳԱԱ Գիտական տեղեկատվության կենտրոնի 1993թ. հրատարակած մատենագիտությունը (կազմողներ՝ Ս. Հարությունյան, Գ. Մկրտչյան):

Պ. Հովհաննիսյանը ուշադրության արժանի է համարում Լևոն Վարդանի «Հայոց պատմության Տասնհինգ թվականը թուրքական մատենագիտության մեջ» աշխատությունը:²⁷ Հեղինակի գնահատմամբ այն ոչ միայն մատենագիտական ցանկ է, այլ նաև մախրոդ մատենագիտությունների վերլուծություն:²⁸ Գնահատվում են նաև Ռուբեն Աղայանի, Համո Վասիլյանի, Ֆ. Պարոնյանի, Վահագն Դադրյանի, Վրեժ Ներսիսյանի հրատարակությունները՝ խնդրո առարկա բնագավառում:

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության մի ինքնատիպ մատենագիտություն է Ս. Պողոսյանի և Կ. Պողոսյանի բազմահատոր աշխատության 4-րդ հատորը, որը միավորների թվով և լեզվական բազմազանությամբ, ինչպես հեղինակներն են նշում՝ նախադեպ չունի: 434 էջանոց այդ յուրատեսակ մատենագիտությունը բովանդակում է 5217 միավոր:²⁹

Աշխատանքը կատարված է մատենագիտական հանրագիտարանի սկզբունքներով, պսիքն առավել նշանակալից հրապարակներում եղած կարևորագույն կարծիքներն ու տեսակետները համառոտակի ներկայացնելու միջոցով ստեղծված է հիմնահարցի պատմագրության յուրատեսակ համայնապատկեր:

Անտարակույս, հատորը Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության մատենագիտության բնագավառի ամենանշանակալի

երևույթներից մեկն է:

Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանությունն ըստ ամենայնի ներկայացված է «Հայկական հարց» համրագիտարանում:³⁰ Այստեղ «Ցեղասպանություն» առանձին բառ-հոդվածում (հեղինակ՝ Հ. Հակոբյան) տրված է այդ հասկացության ընդհանուր բնորոշումը, բերված են բնորոշ օրինակներ:³¹ «Մեծ եղեռն» հոդվածում տրված է 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության պատմության սեղմ շարադրանքը: Հոդվածի վերջում բերված է Մեծ եղեռնը ներկայացնող հիմնական գրականության համառոտ ցանկ:³² «Մեծ եղեռնի արտացոլումը արվեստում» ծավալուն հոդվածում (հեղինակներ՝ Լ. Չուգասյան, Ս. Լեյտյան, Ս. Մանուկյան, Հ. Սարգսյան, Ռ. Աթայան, Բ. Հովակիմյան, Ս. Հարությունյան) եղեռնը ներկայացված է արվեստի ամենատարբեր՝ կերպարվեստի, մոնումենտալ արվեստի, երաժշտության, թատրոնի, կինոյի բնագավառներում: Հոդվածը հագեցած է 40-ից ավելի նկարներով:³³ Առանձին հոդվածով ներկայացված է «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն (խմբագիր՝ Մ. Ներսիսյան)՝ իբրև հայրենական պատմագրության մեջ հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ փաստավավերագրական նյութերի առաջին հրապարակում: Հոդվածի հեղինակն է Ռ. Սահակյանը:

Ընդարձակ հոդված է նվիրված Հայկական հարցի և հայերի ցեղասպանության արտացոլմանը գեղարվեստական գրականության մեջ: Ներկայացված են հայ նախահեղափոխական, խորհրդային գրականությունը, ֆրանսիական, ամերիկյան, անգլիական, գերմանական, ավստրիական, բուլղարական, լեհական, սերբական, իսպանական գրականությունը: Առանձին հոդվածներով ներկայացված են Վանի, Շապին-Գարահիսարի, Մուշի, Սասունի, Շատախի, Մուսա լեռան, Ռիֆայի հերոսամարտերը: «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Հայաստանը» ընդարձակ հոդվածի հեղինակն է Ա. Կիրակոսյանը:³⁴ «Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը պատմագրության մեջ» հոդվածի հեղինակն է Ն. Սարուխանյանը:³⁵ Համրագիտարանը պարունակում է Հայոց Մեծ եղեռնին վերաբերող նաև այլ հոդվածներ:

* * *

Հայոց ցեղասպանության հարցերի ուսումնասիրման պարբերականությունն ու շարունակականությունն ապահովելու, ցեղասպանագիտության բնագավառի նորությունները, ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացները ընթերցողին ներկայացնելու առումներով անգերազնահատելի է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական պարբերականի դերն ու նշանակությունը:³⁶ Պարբերականն ունի Հայոց ցեղասպանության արդի և տեսական խնդիրների, ժողովրդագրության, փաստագրության, ցեղասպանության պատմագրության, պատմական ակնարկների, ցեղասպանությունը և եկեղեցին, ցեղասպանությունը և մշակույթը, հուշագրության, հրապարակումների, նոթերի, վկայությունների, ռեֆերատային տեղեկատվության, բանավիճային, այլ

բաժիններ:

Պարբերականի նյութերին կից հրատարակվում են հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումներ:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. Ереван, 1993.

² Նշվ. աշխ., էջ 140:

³ Նշվ. աշխ., էջ 208:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 215:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 244:

⁶ Սահակյան Ռուբեն, Խոտավերդյան Կոստանդին. Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լուսի ներքո, Երևան, 1995:

⁷ Կարապետյան Մ. Ս. Հայոց Մեծ Եղեռնը պատմագրության մեջ, «Մանկավարժ» հրատ., Երևան, 1993: Կարապետյան Մ. Ս. Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը հայ պատմագրության մեջ, խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Ա. Դիլոյան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության քանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1998: Կարապետյան Մ. Ս. Հայաստանը 1912-1920 թվականներին, ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար, խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Ա. Դիլոյան, Խ. Արքվյանի անվան ՀՊՄՀ, «Տաթև» գիտակրթական համալիր, Երևան, 2003:

⁸ Փափագյան Ավետիս. Հայերի ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 2001:

⁹ Նշվ. աշխ., էջ 12:

¹⁰ Նշվ. աշխ., էջ 20:

¹¹ Նշվ. աշխ., էջ 86:

¹² Նշվ. աշխ., էջ 89:

¹³ Նշվ. աշխ., էջ 93:

¹⁴ Նշվ. աշխ., էջ 97:

¹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 99:

¹⁶ Նշվ. աշխ., էջ 101:

¹⁷ Richard G. Hovhannisian. The Armenian Holocaust. A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Disperation of the Armenian People, 1915-1923. Armenian Heritage Press. National Association for Armenian Studies and Research. Cambridge, Massachusetts. Second (Revised) Printing, 1980.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 14-15:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 11-12:

²⁰ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (1894-1923թթ.), Երևան, 1993:

²¹ Հայոց 1915-1916թթ. ցեղասպանությունը: Մատենագիտություն, Երևան, 1995:

²² Армянский вопрос. Геноцид армян. Библиография литературы на русском языке (1877-1997). Составители П. О. Оганесян, Э. А. Бавалян. Ответст. редактор и автор предисловия Оганесян П. О. Редактор Данегян Э. Г. "Хоск", Центр Изучения Национального Вопросы и Геноцида, Ереван, 1998. 316 с.

²³ Նշվ. աշխ., էջ 9:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նշվ. աշխ., էջ 10-11:

- ²⁶ Библиография литературы на русском языке, ЦНИ АН Арм. ССР, Ереван, 1985.
- ²⁷ «Հայկական հայագիտական հանդես», հ. 15, Բեյրութ, 1995:
- ²⁸ Նշվ. աշխ., էջ 15:
- ²⁹ Պողոսյան Ստեփան, Պողոսյան Կարո. Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հատոր չորրորդ, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության մատենագիտություն, Երևան, 2000:
- ³⁰ Հայկական հարց. հանրագիտարան. Երևան, 1996:
- ³¹ Նշվ. աշխ., էջ 448-449:
- ³² Նշվ. աշխ., էջ 303-309:
- ³³ Նշվ. աշխ., էջ 309-327:
- ³⁴ Նշվ. աշխ., էջ 41-44:
- ³⁵ Նշվ. աշխ., էջ 256-262:
- ³⁶ Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր: Գիտական աշխատություններ, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության քանգարան-ինստիտուտ, Խմբագրական հանճնախմնրի մախագահ՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: Պարբերականը լույս է տեսնում 1995-ից:

Резюме

Историография и библиография Геноцида армян в постсоветский период.

Мгер Карапетян

В области изучения историографии и библиографии Геноцида армян в постсоветский период проделана определенная работа: представлена и оценена коллективная работа «Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов» (Ереван, 1993), изданная институтом востоковедения НАН РА.

Должное внимание уделено библиографии, изданной Центром научной информации общественных наук НАН РА (Ереван, 1993), под редакцией Г.Б. Гаривджяна. Библиография содержит 1147 наименований различных изданий.

Особо подчеркнуто научное значение библиографии под редакцией М. Нерсисяна (Ереван, 1995). Цель данного издания – представить нынешним исследователям истории Геноцида армян важнейшую часть соответствующей литературы на армянском, русском и английском языках. Библиография содержит 784 единицы.

Ценную библиографию трудов на русском языке по Армянскому вопросу и Геноцида армян издали издательство “Хоск” и Центр изучения национального вопроса и Геноцида (Ереван, 1998).

Важным изданием является библиографический том С. Погосьяна и К. Погосьяна, который составлен по принципам энциклопедии и состоит из 5217 единиц.

В изучении проблем Геноцида армян особо надо подчеркнуть роль научной периодики Музея-института Геноцида армян НАН РА “Вопросы Истории и историографии Геноцида армян”.

Summary

The Historiography and the Bibliography of Armenian Mets Yeghern
in the Post-Soviet Period.

Mher Karapetyan

In the field of study of a historiography and the bibliography of Genocide of Armenians in the post-Soviet period certain work has been made: collective work "The Modern history of Armenia in works of modern foreign authors" is presented and analyzed (Yerevan, 1993), issued by the institute of oriental studies of National Academy of sciences.

Due attention is given to the bibliography issued by Centre of the scientific information of social studies of National Academy of sciences (Yerevan, 1993), under G.B.Garibzhdzhanyan's edition. The bibliography contains 1147 names of various issuings.

The scientific significance of the bibliography under M. Nersesyan's edition (Yerevan, 1995) is especially underlined. The purpose of the given issuing is to present researchers of a history of Genocide of Armenians with the most important part of appropriate literature in the Armenian, Russian and English languages. The bibliography contains 784 units.

The valuable bibliography of works in Russian on the Armenian question and Genocide of Armenians was published by the Centre of Study of an Ethnic Questions and Genocide (Yerevan, 1998).

The original issuing is bibliographic book by S. Pogosyan and K. Pogosyan, compiled as an encyclopedia and consisting of 5217 units.

In the field of study of the problems of Armenian Genocide if needs to be emphasized the role of the scientific magazine of the Museum-Institute of Armenian Genocide of National Academy of Sciences of Republic of Armenia "The Issues of the History and Historiography of the Armenian Genocide".